

Олена Литвин

ЛИТВИН Олена Миколаївна — аспірантка кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія та філософія історії.

ПОСТУП ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ. ІСТОРІОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ У ТВОРЧОСТІ М.П. ДРАГОМАНОВА

Однією із найскладніших наріжних проблем сучасного державотворення в Україні є формування інституту громадянського суспільства. Цей інститут повинен відповідати правовим традиціям, правосвідомості нашого народу, втіленим, зокрема, в українській правовій думці, артефактах культури, що здійснюються в особливостях мови і мовлення, у фольклорі, літературі, писемності, музиці, освіті; а також через толерування плюралізму етнічних меншин і громадських організацій, визнання за індивідом вільної участі в них.

Особливої гостроти тема громадянського суспільства набуває на нинішньому етапі розвитку української державності, коли країна знаходиться перед проблемою зміни соціальної структури, подолання спадку тоталітарної системи, пошуку шляхів демократизації суспільної організації.

Серед теоретиків та дослідників громадянського суспільства можна виокремити науковий доробок видатного мислителя та громадського діяча Михайла Петровича Драгоманова (1841—1895) — автора понад двох тисяч наукових праць, будителя громадської свідомості українців і ревного захисника громадянства, як національної форми самоврядування. Спираючись на український соціально-історичний досвід, М.П. Драгоманов запроваджує політичний рух під назвою «громадівство».

Ключовим елементом поступу громадянського суспільства є міра здійснення свободи людини в соціальній, економічній, політичній та культурній сферах. «Громада потрібна людям тільки для того, щоб кожному було найліпше. Значить, і громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого: бути в ній чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних осіб. Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадство й товариство людей і товариств» [2, с.294].

Про роль М.П. Драгоманова в українському поступі до громадянських свобод написано чимало вагомих досліджень, проте ще не з'ясовано його роль у поширенні й розвитку ідей громадянського суспільства.

Очевидно, що М.П. Драгоманов надавав перевагу такій системі влади, у якій державні чинники обмежувались би і контролювались інституціями громадянського суспільства.

Отже, для української філософської та суспільно-політичної думки, яка досліджує проблеми громадянського суспільства в українській перспективі, важливим є досвід вітчизняної соціальної та політико — правової науки, яка має тривалу історичну традицію формування поняття громадянського суспільства.

У даному випадку цікавим є: аналіз М.П. Драгомановим тривалої української історії, в якій він виявляє низку форм громадянського поступу, коли людина здійснювала інтенцію свободи й автентичності в переважно не дуже привітному політичному середовищі; погляди М.П. Драгоманова на українській історичний процес в контексті розвитку ідей громадянського суспільства: Україна-Русь IX-XIII ст.; вхід українських земель до Великого князівства Литовського, Польщі (Речі Посполитої) та його значення; українська культура XVI — XVII ст.; українське козацтво кін. XV — I пол. XVII ст.; Визвольна війна українського народу сер. XVII ст. та Руїна; Україна кін. XVII — XVIII ст. Викладеним вище проблемам присвячено ряд праць М.П. Драгоманова. Серед них чільне місце посідає робота «Пропавший час: Українці під Московським царством, 1654 — 1876». Вона була задумана як вступ до однойменної великої праці, яку вчений мав намір опублікувати у другій книзі

альманаху «Громади». На думку М. Павлика, ця «розвідка мала складатися, очевидячки, з цілого ряду дослідів усіх царин життя України, в момент її прилуки до Москви» та у наступний час. [6, с.130] Тому зовсім не дивно, що М.П. Драгоманов звернувся до історичної тематики і до студій над Переяславським актом саме після 1876 р. Очевидно, характер і спрямування майбутньої книги визначив Емський указ, який завдав тяжкого удару українській культурі й надовго затримав розвиток демократичних ідей у суспільному середовищі України того часу [6, с.130].

Але, на превеликий жаль, задумана фундаментальна праця так і не була закінчена. Проте навіть вступна частина і початок першого розділу («Вольності війська Запорізького») свідчать, що вчений провів велику підготовчу роботу. Ця праця цікава насамперед поглядами автора на історію України, а також на межі розбудови громадянського суспільства до та після входження України до складу Московської держави, згодом Російської імперії.

Праця «Пропаший час: Українці під Московським царством, 1654—1876» вийшла у 1909 р. з передмовою М.Павлика (найбільш послідовного учня М.П.Драгоманова, який поділяв усі основні постулати драгоманівської доктрини до початку ХХ ст.), у якій він писав: «Зайва річ, гадаю, й згадувати, що перебування України під Росією після 1876 р. — пропаший час. Одно спасіння: вирватися з царства нашої пропашости, відділитися від Росії — якнайшвидше, за всяку ціну, поки ще є час» [9, с.7]. Варто наголосити, що М.Павлик робив особливий акцент на тому, що розвиває драгоманівську концепцію політичної самостійності України, застосовуючи її основні аспекти в новій політичній ситуації, «або коли хочете, територію, захоплюючи всі наші землі в Росії й Австро-Угорщині, — територію зовсім незалежну, себто фактично державу, хоть і зовсім не похожу на теперішні держави — державу з внутрішнім ладом, відповідним ідеалові соціалістично-безначальному» [8, с.24]. Як наслідок, М.Павлик зробив висновок: «Пора нашому земляцтву вирватися з російської тюрми, пора скинути з себе гидке рабство російської державної лояльності; пора нагадати собі, що предки його були козаки українські; пора стати політиками-борцями за незалежність України від Росії, та й шукати собі при тім нових союзників чи протекторів — у великих світових держав, котрі могли б справитися з Росією» [8, с.8]. Таким чином, М.Павлик роблячи висновки, використовує реальні факти з історії України, — визвольні змагання, демократичний та громадський поступ часів гетьмана І.С.Мазепи: «Добути, або дома не бути! — отсі мужні слова молодчих запорозьких козаків, присягаючих 9-го цвітня 1709 р. Мазепі, повинні стати відтепер одиноким політичним окликом України» [3, с.19].

Акцентуючи увагу на ідеях громадянського суспільства в праці М.П.Драгоманова, М.Павлик торкається метафізичних та моральних аспектів проблеми побудови громадянського суспільства в Україні, які існували протягом всього історичного буття української держави. Серед відомих — ідеї свободи, справедливості, солідарності, співробітництва, спільного блага тощо, які разом визначають соціальну гармонію. Заради цього, як вважав, М.П. Драгоманов, і створюється громадянське суспільство. Водночас необхідною умовою є громадська свідомість: «така свідомість виросте до загальности серед самої боротьби, тим певніше, що провід у ній мусіли би взяти свідомі елементи, яких уже доволі серед українців, у котрих давній український козацький дух оновлений у сяєві всесвітніх ідей: просвіти, волі, поступу» [3, с.18].

Даючи характеристику основних положень праці М.П. Драгоманова «Пропаший час: Українці під Московським царством, 1654—1876», М. Павлик наголошує на тому, що автор визначав поступ громадянського суспільства в Україні як складний шлях, що акумулює в собі здобутки попередніх поколінь (демократичні засади часів Київської Русі, Гетьманщини) і досягнення європейських вчених: «тяжка се, що правда, річ, — вимагаюча лютої боротьби, напруження всіх сил і повної самопосвяти нашого народу, та ще й сильної підмоги з боку заграничних суспільностей і держав. Але ліпше впасти відразу, ліпше таки і не жити, ніж конати сотні років, дурячи себе надією на краще життя» [3, с.18].

Саме через відносини з Польщею та Росією М.П. Драгоманов намагався визначити місце України на європейському континенті, виокремити причини її складного національного

становища та можливі шляхи виходу з нього. Вчений постійно наголошує на тому, що історична наука не може не відображати боротьбу інтересів національних, релігійних та політичних, оскільки історичне пізнання завжди залежить від «філософії історії», яка в свою чергу, залежить не тільки від самих ідеалів, але й від реальності їх реалізації на практиці [1, с.16]. У цьому проявляється комплексний підхід М.П. Драгоманова до вивчення проблеми, без якого не могло б бути повноцінного її відображення. Сам заголовок праці М.П. Драгоманова свідчить про те, що вчений розглядав перебування України у складі Російської імперії як «пропачий час», що не дав їй нічого позитивного в національному та громадському плані.

При дослідженні окремих аспектів громадянського суспільства в історичній ретроспективі в Україні варто мати на увазі, що загалом громадянське суспільство розуміється як спільнота рівноправних громадян, яка не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. У політичній сфері громадянське суспільство забезпечує громадянам вільну участь у державних і громадянських справах. Головним суб'єктом такого суспільства є людина, у ньому вільно розвивається індивідуальне та колективне життя, децентралізована державна влада і місцеве самоврядування, демократично розв'язуються суспільно-політичні проблеми на основі виважених, консенсусних відносин [10, с.123].

На початку своєї роботи «Пропащий час. Українці під Московським царством. 1654 — 1876 р.» вчений наголошує на необхідності знати історичне минуле України, для того, щоб не повторити помилки в новітній період її історії: «Одначе оглядатися назад треба, щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилялись. Українцями треба добре оглянутися назад і пригадати останні дві сотні і два десятки років, після того, як козаки українські за проводом Богдана Хмельницького піддалися під руку «царя Восточного, Московського», у 1654 році» [3, с.19]. Значну роль в історії України М.П. Драгоманов відводить козацтву з його функціями захисту Вітчизни, поширенням ідей вольності, демократії. Разом з тим вчений наголошує на значному науково-освітньому потенціалі України-Гетьманщини (братські школи, Києво-Могилянська академія): «...відкіля ж і сама Московщина за батька й діда царя Петра, та й за його самого, брала і вчителів, і духовних, як не з нашої України!» [4, с.9].

М.П. Драгоманов постійно у своїй праці робить акцент на тому, що Україна часів Б.Хмельницького мала стати у майбутньому однією з найдемократичніших держав у Європі за умови збереження політичної незалежності: «Ми лишимо других, а переглянемо, що ми самі, українці, виграли за останні двісті років, як пропадали наші старі «негідні» порядки, а заводились нові, московські і петербурзькі, буцімто європейські» [5, с.134].

Розвинене громадянське суспільство передбачає існування демократичної правової держави, яка покликана задовольняти і захищати інтереси та права громадян [7, с.204]. Передумовами громадянського суспільства є множинність політичних сил, недерективно сформована громадянська думка, вільна особистість з розвиненим почуттям власної гідності, врахування думки народу при вирішенні питань, які мають загальнонаціональне значення: «Не знайдеш тепер такого європейця, котрий би не згоджувався з тим, що усі діла в дуже великій державі не можуть бути вправлені чиновниками та указами з далеких столиць, не спитавшись, що думають люде в тих краях, для котрих пишуться укази» [3, с.26]. Тому зовсім неприродними для українського населення з притаманними йому ідеями гідності і свободи, цінуванням власних і чужих прав, шануванням правил та процедур суспільно-політичної взаємодії, були порядки, які встановила на українських землях Росія: «А коли так, то що ж нам була за користь з того, що ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова, дурості Павла I, солдатське звірство Аракчеєва, холодну самоволлю Миколая I» [4, с.10].

Тому М.П. Драгоманов ставить логічне запитання: «Нащо ж було руйнувати ті права краєві, ті виборні уряди, які були колись на Україні, коли тепер усі освічені люди думають, що без краєвих прав та виборних урядників обійтися не можна?» [5, с.134]. Безумовно російський уряд переслідував лише одну мету — викоринити демократичні порядки, які

склалися в Україні протягом століть існування та підпорядкувати українську громаду самодержавному ладові Російської імперії з її недемократичним політичним режимом (стиль ухвалення політичних рішень, відносини між політичною владою та громадянами) : «А все, що не робилося царським урядом для України після Хмельницького аж до 1775 р., коли зруйновано Січ, усе те роблено ні для чого, як щоб доконати старі українські порядки. І скільки то хитрощів пішло на те в московських бояр та петербурзьких чиновників, скільки муки прийняв простий українець, поки це случилось, — для того, щоб потім признатись, що усі ці «нові» порядки не годяться!» [4, с.10].

У своєму аналізі причин занепаду України М.П.Драгоманов звертається до договірних статей 1654 р. між Україною та Московією.

М.П.Драгоманов, визначав недосконалість цих статей у плані забезпечення прав та свобод різних станів українського населення того часу. На його думку, статті забезпечували права тільки козаків, старшини, шляхти, духовенства: «Окрім козаків та шляхти, права і вольності вимовлені були для попів та ченців, щоб і вони мали те, що їм було надано од королів польських, значить і землі з пашенними людьми; та для міщан, щоб вони обирали для себе і для своїх діл вїтїв і магістрати та ратуші, щоб то як тепер городських голов та городську думу», а селяни мали «должность обвиклою отдавать как и прежде сего». Отже, розроблені козаками статті, як вважає М.П.Драгоманов, закріплювали соціальну нерівність між людьми, яка надалі поглиблювалася, оскільки ці «прості люде оберталися у «послушенство»» [3, с.35]. Ще одним недоліком, на думку вченого, було те, що статті стосувалися не усіх українських етнічних земель, а лише території до р. Случ, куди поширювалася влада козаків.

Водночас М.П.Драгоманов підкреслював і прогресивні елементи суспільного устрою України зафіксовані у Березневих статтях 1654 р.: «А були в переяславських статтях і добрі зерна іменно такого устрою *громадського*, до котрого також прямують скрізь освічені люди. Тут умовлялось, щоб чужі люде у діла краєві не вступали, щоб усякий уряд був виборний, щоб ніхто без суду не був караний і щоб судили своїх людей, товариші, хоть козаків, шляхтичів та міщан, коли не усіх. Так була на частину огорожена воля краю і народу од самоволі царської» [3, с.37]. Наголошуючи на недосконалості Березневих статей, учений разом з тим вирізняв їх близькість з англійською Хартією про вольності 1215 р., з якої почалося вдосконалення державної системи Англії, яка стала згодом однією з найдемократичніших держав у Європі: «Деякі слова англійської грамоти мов би слово в слово такі самі, як в українських козацьких умовах з царем; ось наприклад пункт 1 по котрому обіцяється, що церков англійська буде вольна і вживатиме усі свої права і вольності, і що ніхто їх не дотикатиметься; або пункти 2, 16, 48, 49, у котрих король каже: «ми подарували усім нашим вольним підданам у королівстві Англії за себе і за наслідників усяку вольність, котру перечитуємо далі, — ми даруємо усім городам, містечкам і селам їх старинні права і привілеї» [3, с.39] [5, с.140]. Березневі статті одночасно передбачали, що шлях майбутнього розвитку України співпадає з тим напрямом, який обрали європейські держави, але цей шлях кардинально відрізнявся від московських порядків: «Однако, як порівняти і ті права, які вимовили собі козаки у царя московського, з тим безправ'ям, яке було в государстві московським, то усе-таки не можна не сказати, що устрій козащини був більш подібне до устрою теперішніх вольних держав європейських, так званих конституційних, ніж московське царство і теперішня Російська імперія» [4, с.16]. Але, помилка гетьмана Б. Хмельницького, як зазначає М.П.Драгоманов, була в тому, що підписуючи договір: «На ті усі права, козаки пристали, як на «пожалування і милість царську», а не так як на право своє...так козаки зоставляли у горі непорушне право царя над землею і людьми» [3, с.38]. Документ («Березневі статті» та жалувальна грамота 27 березня 1654 р.) забезпечував Війську Запорозькому такі права: самостійність у діяльності адміністрації та судочинстві, стосунках з іноземними державами, збирання податків для українського скарбу, утримання 60-тисячного війська [13, с.142] [12, с.214-215]. Основна ідея цього договору, як вважає А.Яковлів, — це встановлення таких міждержавних відносин

між Україною та Москвою, за яких Україні забезпечувалися державна самостійність як зовнішня, так і внутрішня на умовах певного контролю міжнародних зносин з боку царя й впливати цареві на Україну можна було як протекторові, за військову оборону проти зовнішніх ворогів [14, с.108]. Незважаючи на зовнішню форму «клопотання — пожалування», прийняту з огляду на монархічні традиції і попередні договори козаків з польським королем, цей договір був двостороннім і рівноправним. На підставі договору, на думку А.Яковліва, Україна де-юре потрапляла у васальну залежність або під протекторат Москви, але де-факто зберігала повну незалежність у своєму внутрішньому житті. На практиці така незалежність значною мірою була присутня і в зовнішніх зносинах [11, с.286].

М.П.Драгоманов у даній праці значну увагу приділяє правам і свободам громадянина, а саме: право обиратися і бути обраним до органів влади, право на судовий захист, право вільно пересуватися країною, право вільно висловлювати свою точку зору — наявність цих прав та свобод і характеризують ступінь розвитку громадянського суспільства в країні: «Земля, де найдовше зоставались такі старинні виборчі порядки та ради, швидше могла перебудуватися на нову вільну державу, де нікого не можна було, ні замкнути, ні покарати без суду, де кожен має право вільно, що хоче, говорити, печатати книги і газети і їздити, куди хто хоче» [5, с.140]. На думку М.П. Драгоманова, Москва погодившись прийняти Україну під «царську руку», постійно намагалася використати кожне необережне слово в зверненні гетьманів до московського уряду та спираючися на різні прояви суспільного антагонізму в Україні, якомога більше поширити свій вплив на українське життя, здійснити повну інкорпорацію України.

Саме тому, вступаючи на гетьманство у 1659 р. Ю. Хмельницький підписав вже сфальсифіковані «Березневі статті». Надалі стосунки України і Московії підтверджувалися гетьманськими статтями — конституціями з обранням кожного нового українського гетьмана («Батуринські статті» 1663, «Московські статті» 1665, «Глухівські статті» 1669, «Конотопські статті» 1672, «Переяславські статті» 1674, «Коломацькі статті» 1687, «Решетилівські статті» 1709). Потім право української громади обирати гетьмана буде скасоване Петром I з утворенням Малоросійської колегії (16 травня 1722 р), указом Катерини II про ліквідацію гетьманства (10 листопада 1764 р), та й сама українська громада буде позбавлена одного з основних прав людини — бути вільними від народження (Указ Катерини II про остаточне закріпачення селян на Лівобережній та Слобідській Україні, 3 травня 1783 р). Культурні права українців у складі Російської імперії будуть порушені циркуляром міністра Валуєва (про заборону української мови, 18 липня 1863 р), урядовим указом про заборону українського письменства (підписаний імператором у м. Емс, 1876 р). Завершуючи характеристику політичної системи України часів Б.Хмельницького і України у складі Російської імперії, М.П. Драгоманов наголошує на тому, що: «Вигода України двісті років назад була в тім, вона мала ще земський вольний, воєнний стан і виборний уряд. До того на Україні простір і свіжа оселя на степах робили те, що більша частина сільського люду була на ділі вільною» [3, с.40].

Отже, якби Українська держава, створена за Б. Хмельницького, пішла своїм, незалежним від зовнішнього впливу шляхом то: «...можна думати, що в Україні мала б з'єднатись старосвітська вольність вояцька з новою, всенародною, про котру вже турбувались освічені люди в Європі, можна було ждати, що те, що завелось на Україні само по собі, буде піддержане нарочитою думкою, бо й на Україні тоді вже чули й писали наприклад про голяндську республіку, котра також відбивалася від королів іспанських, як Україна відбивалася від королів польських» [3, с.41]. Але, на превеликий жаль, Україна завжди потерпала від зовнішнього впливу і внутрішню політику в ній визначали політичні сили, які тяжіли до однієї з країн — сусідок: «Знівечити хоть старосвітську, але свіжо заведену вольність на Україні помогли застарілі невольні порядки тих держав, з котрими зв'язувалася Україна: панська Польща, а особливо ж порядки московського царства, у котре увійшла Україна і в котрому вона знайшла знову панство, таке як і в Польщі, та ще й царство, не дуже ліпше, як в Турції» [4, с.17- 18]. М.П. Драгоманов, порівнюючи стан громадянського

суспільства в Європі та Московщині того часу, наголошує на тому, що в Європі існувала наукова та суспільна думка, яка обмежувала сваволю влади, виховувала у людей почуття власної гідності, тоді як «Московщина у лісах та степах, далека од старих освічених земель, — була дика і не знала другого письменства як церковного; бачила перед собою приміри не італійських народоправств, не Англії, не Швейцарії, не Голяндії, а татар казанських з їх ханською самоволею» [3, с.43-44].

Підводячи підсумок свого аналізу проблеми, Михайло Драгоманов відзначив, що: «От до такого царства прилучилась наша Україна! Була вона мов новонароджена земля вольна, ...хоть воля її не була ще вкорінена в народ наукою, котра б показала, що іменно і треба людям зоставася вольними, та правитися тільки виборними. Нічого дивуватися, що за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовільним царем, з кріпацтвом, жившого без науки, — то царська самоволя зайла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам кріпацтва, а просвіта почала на Україні рости дуже тихо, тим тихше, що невелика частина українських письменних людей розділилась і на Московщину; вольним же думкам, котрі росли вже в Європі в купі з наукою і з відти переходили й до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею» [4, с.19].

Протягом століть перебування під Московським царством відбулися глибокі зміни і у суспільній свідомості — від беззаперечного прагнення до волі та самоврядування у власній країні — до покірного співжиття у державі з деспотичною владою: «А якби тепер серед українського народу з'явилися думки та заміри стати проти зросту неволі, то вже тепер вони мусіли б вдаритись не тільки об тих своїх людей, котрим вигідна була неволя людська, але й об московський уряд і військо, а то і об народ, котрий розумів діло так, що Українці чинять зраду, коли не слухають «нашого царя»» [4, с.19]. Наслідком негативного впливу Московського царства протягом 1654 — 1876 р. р. можна вважати призупинення процесу громадянського поступу в Україні: «...після Хмельницького до самих часів Катерини ми бачимо, як замість того, що б розростатись тому доброму, що було в козацьких українських порядках, воно топчиться царями, або схне, — а зле поливається, розростається» [4, с.19].

І надалі розкриття проблеми буття українського народу під Московським царством М.П.Драгоманов продовжив у наступних своїх працях, зокрема в одному з розділів монографії «Историческая Польша и великорусская демократия», якому пізніше була дана назва «Україна і Москва в історичних взаєминах», «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Турки внутрішні і турки зовнішні» та ін.[1, с.17 — 18].

Отже, українська національна ідея завжди була пов'язана із синтезом національного, соціально-демократичного, громадянського поступу, пошуком нових форм співжиття особи та суспільства. У цьому контексті особливо важливим постає зв'язок проблеми становлення української нації й державності з гуманістичним та громадянським змістом цієї державності, її орієнтацією на цивілізовані форми соціального буття, адекватний вільним відносинам обміну суспільний лад, політичну систему, за якої держава є похідною від громадянського суспільства та процесів у ньому.

Література

1. *Борисенко В.* Михайло Драгоманов як історик //Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 15-18.
2. *Драгоманов М.* «Передне слово» (До «Громади») //Драгоманов М.П. Вибране. — Київ, 1991.
3. *Драгоманов М.* Пропаший час. Українці під Московським царством (1654-1876) — Київ, 1992.
4. *Драгоманов М.* Пропаший час. Українці під Московським царством (1654-1876) //Пам'ять століть. — 2002. — №5. — С. 3-20.
5. *Драгоманов М.П.* Пропаший час. Українці під Московським царством (1654-1876) //Український історичний журнал.— 1991. — №9. — С.131-143.
6. *Іванова Л.Г.* М.П. Драгоманов і історія України //Український історичний журнал. — 1991. — №9. — С. 127-130.
7. *Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М.* Загальна теорія держави та права. — Львів, 2003.
8. *Павлик М.* Михайло Драгоманов як політик. — Львів, 1911.
9. *Павлик М.* Передмова // Михайло Драгоманов.

Пропаший час. — Київ, 1918. **10.** Політологія. За ред. Бабкіної О.В., Горбатенка В.П. — Київ, 2001. **11.** Українське державотворення: не витребуваний потенціал. Словник-довідник. За ред. Мироненка О.М. — Київ, 1997. **12.** *Ксенко І., Чехович В.* Московський договір 1654 р. //Мала енциклопедія етнодержавознавства. За ред. Римаренко Ю.І., Андрущенко В.П. та ін. — Київ, 1996. **13.** Хрестоматія з історії держави та права України. Упоряд.: Чайковський А.С., Копиленко О.Л., Кривоніс В.М., Свистунов В.В., Трофанчук Г.І. — Київ, 2003. **14.** *Яковлев А.* Українсько-московські договори в XVII — XVIII віках. //УІЖ. — 1993. — № 4-6. — С.97-117.

Надійшла до редакції 10.03.2007 р.